

nian Research Institute.

Keywords: millennium anniversary, the archival collection, the archival document, Harvard Project.

Ірина МАКЕВИЧ

Меланія Бордун – дослідниця українського духовенства XVIII століття

Розглядається життєвий шлях та наукова діяльність учениці Михайла Грушевського, дослідниці соціокультурної історії українського духовенства другої половини XVIII ст. Проаналізовано науковий доробок М. Бордун, розкрито її «творчу лабораторію» опрацювання джерел та освоєння нею нових підходів у вивченні унійного клиру Галичини й Поділля та загалом історії Української церкви.

Ключові слова: Меланія Бордун, львівська наукова школа М. Грушевського, парафіяльне духовенство, Унійна церква, Львівська єпархія.

Одним із плодів львівської наукової школи, сформованої наприкінці XIX – на початку XX ст. видатним українським істориком Михайлом Грушевським¹, стала поява цілого грона відомих дослідників, а також науковців, для яких фахова кар'єра історика була лише одним із етапів в їхньому житті. Львівська школа Грушевського виросла із семінарів, які, паралельно з лекціями, Михайло Сергійович провадив в університеті св. Казимира, та із засідань Історичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. Грушевський володів рідкісним даром заохочувати молодих людей до наукових студій². Він навчав початківців-істориків особливу увагу приділяти джерелам, прищеплював їм смак до архівної роботи, одночасно наголошуючи на важливості вдумливої наукової критики. Фундатор новітньої української історіографії закликав дослідників нічого не приймати на віру, перевіряти факти, навіть до джерел ставитися з обережним скептицизмом, аналізувати й порівнювати їх, відшукуючи істину³. Історики-неофіти спершу під опікою професора читали й інтерпретували писемні джерела, обговорювали праці інших учених, а згодом розпочинали власні пошуки, які ставали початком самостійної наукової діяльності⁴.

Саме під час таких історичних семінарів та секційних засідань Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка формувався науковий

світогляд та вдосконалювалася методика дослідницької праці Меланії Бордун – однієї з учениць Михайла Грушевського. Ще на студентській лаві вона захопилася вивченням української духовної еліти, зосередившись на щоденних практиках парафіяльних священників Львівської єпархії. Про життя та творчу діяльність М. Бордун досі було відомо небагато. Після її смерті з'явилося лише декілька публікацій. Зокрема, газетна стаття «Вінок на далеку могилу»⁵ Ольги Гаецької розкриває образ «пані директорки» очима її вихованок. Уляна Єдлінська⁶, колишня співробітниця Центрального державного історичного архіву України у Львові, інформує читачів про основні віхи біографії М. Бордун – від народження до останніх днів життя. Натомість у статті Марії Свенціцької, пов'язаної із середовищем Національного музею у Львові⁷, вперше здійснено спробу систематизувати науковий доробок учениці М. Грушевського. І, врешті, під кутом зору заангажованості жінок у діяльність НТШ⁸, львівська дослідниця Мирослава Дядюк фрагментарно представила окремий період у творчості М. Бордун.

Меланія Бордун народилася 17 липня 1886 р. в с. Хлівчани⁹ на Сокальщині в сім'ї греко-католицького душпастиря. Її дитинство та молоді роки минули у с. Викоти біля Самбора, де батько отримав нову парафію¹⁰. У 1907 р., після навчання у Львівській гімназії, Меланія вступила до Львівського університету на історичний відділ філософського факультету. Свідоцтво про закінчення вузу (навчалася протягом семи півріч) вона отримала 27 березня 1911 р.¹¹ Після цього подалася до Відня, де навчалася на історичному факультеті місцевого університету¹². У Львові Меланія серед іншого відвідувала лекції Михайла Грушевського («Українська козаччина XVII ст.», «З історії Східної Європи», «Культурне і духовне життя в українських землях», «Історичні вправи»¹³), була активним учасником його історичного семінару¹⁴. Професор здобував прихильність молоді через свою відкритість і демократичність, вміння спілкуватися з молодшими без зверхності.

Упродовж 1911–1912 рр. М. Бордун поєднувала навчання з роботою на посаді штатного працівника у бібліотеці Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові. Тут вона займалася укладанням іменного й географічного покажчиків до візитаційної документації та книг рукоположених священників Львівської єпархії¹⁵. Саме ця обставина, вочевидь, відіграла вирішальну роль у виборі теми майбутнього дослідження, адже саме матеріали архіву

Львівської єпархії з Національного музею стали джерельною основою для її пізнішої праці. Водночас М. Бордун брала активну участь у громадському житті, – як член товариства «Руська академічна поміч», жіночого гуртка Українського педагогічного товариства ім. Ганни Барвінок та товариства «Учительська громада»¹⁶. Після Першої світової війни Меланія зосередилася виключно на педагогічній діяльності. Спершу вчителювала в гімназії сестер василіанок, а протягом 1921–1939 рр. обіймала посаду директора Українського інституту для дівчат у Перемишлі. Під час Другої світової війни переїхала до Самбора, де продовжувала викладати для молоді. У 1941–1944 рр. працювала директором Самбірської ремісничої кравецької школи, пізніше – учителем історії в с. Бісковичі. Зі слів вихованок, Меланія Бордун була людиною високої духовної культури, «прикладом внутрішньої дисципліни, характерності й простолінійності»¹⁷. Померла вона 2 лютого 1968 р., не залишивши про себе жодних спогадів. Не зберігся і особовий архів М. Бордун, тому виявлені на сьогодні документи розкривають лише окремі епізоди її життя¹⁸.

Попри те, що педагогічна діяльність М. Бордун займала лівову частку її свідомого життя, саме науковий доробок дослідниці є найвагомим спадком цієї непересічної людини. Йдеться про її внесок у появу нового напрямку української історіографії – соціокультурної історії української духовної еліти XVIII ст. Над темою «Парафіяльне духовенство Львівської єпархії» Меланія розпочала працювати ще студенткою. У листі до професора М. Грушевського від 21 лютого 1912 р. вона повідомляла, що надіслала вступ своєї роботи, яку писала понад два роки. Меланія воліла, аби Михайло Сергійович прийняв цю роботу такою, яка є, бо «надоїла» і «приниматися ще раз за перероблення її було би... страшно»¹⁹. Це фрагментарно збережене листування засвідчує копітку, тривалу й нелегку працю з виявлення й впровадження до наукового обігу масових джерел, які лягли в основу студій, а також про високий рівень вимог, які професор ставив до своїх учнів. На засіданні Історично-філософської секції НТШ 22 травня 1912 р. Михайло Грушевський реферував дослідження Меланії «З життя духовенства Львівської греко-католицької єпархії другої половини XVIII ст.». Присутні ухвалили рішення: «По зробленю відповідних змін авторкою, друкувати в «Записках»»²⁰.

У результаті цієї ухвали у світ вийшли дві дуже вартісні наукові статті Меланії Бордун²¹, в яких до того ж дослідниця подала понад 40 документів (свідоцтва про навчання та моральність священика, презенти, поквитування, акти «інквізицій», прохання, скарги, фасцикули судових справ, заповіти та ін.)²² з різних сфер парафіяльного життя. Тогочасна історіографія в дослідженні М. Бордун представлена двома працями: Михайла Грушевського та Ісидора Шараневича, які стисло характеризують становище українського духовенства XVI–XVIII ст. (заснування нових парафій, матеріальне забезпечення храмів, процедура ротації парафіяльних священиків, походження й освіта кліру). Маючи доступ до фондів Національного музею у Львові, М. Бордун взялася «доповнити сей загальний образ деякими подробицями з життя-буття» сільських парохів. Вона використала для цього такі групи джерел: метричні книги, шкільні й службові свідоцтва, листи, заяви кандидатів-клириків на священиків до єпископів, акти резигнації з парохії, декрети і розпорядження єпископів, акти інквізицій, скарги (супліки) громад на душпастирів і навпаки, протоколи засідань і декрети духовних судів, тестаменти. Опрацьовані джерела дали змогу простежити життя священика «від хвилі його уродження... аж до часу, коли... писав завіщане»²³. Основну свою увагу дослідниця звернула не на участь священнослужителів у політичному чи культурному житті, як тоді традиційно робили більшість учених, а на внутрішньоцерковну діяльність, соціальне становище й культурний рівень священиків, освітню і «професійну» підготовку клириків, їхнє публічне та приватне життя.

Як довела Меланія Бордун, майбутній душпастир міг зростати не лише у священничій родині, а й у сім'ї простого селянина. Перші уроки юні кандидати отримували вдома і в храмі під час прислугування. Згодом, якщо була така можливість, навчання продовжувалося в латинській школі²⁴. Тривало воно недовго – 1–2 роки (хтось уважав цей період достатнім, а комусь уже годі було терпіти насмішки й наругу вчителів). Київська унійна митрополія мала замало освітніх закладів для підготовки майбутнього клиру. Тільки із середини XVIII ст., реалізуючи постанови Замойського собору 1720 р., при монастирях і катедральних храмах засновуються школи для майбутніх священиків (вони, однак, суттєво не покращили рівень освіти духовенства). І лише незначному числу духовних осіб вдавалося здобути ґрунтовні знання у західних папських колегіях, єзуїтських школах тощо²⁵.

На підставі вивчених джерел автор реконструює процедуру здобуття духовного сану. Отримавши початкові знання вдома, кандидат далі навчався вже в освітньому закладі. Після цього поставала потреба знайти собі належне заняття – дяка чи вчителя в парафіяльній школі. Ближче до часу висвячення, кандидат звертався через намісника чи особисто до єпископа з відповідним проханням. Наступним етапом до ієрейства було складання іспиту на знання «Kazusów»²⁶ та виконання «треб духовних»²⁷. Після цього клирикові надавався дозвіл на клопотання про презенту на уряд парафіяльного священика. Як установила дослідниця, в той час презенту було здобути доволі складно. Ця обставина провокувала симонійні практики серед духовенства, представники якого, аби одержати парафію, йшли до ктитора храму з «поклоном» (грошовим дарунком і господарською продукцією).

Загалом процес отримання парафії, описаний у роботі М. Бордун докладно, з використанням багатой джерельної бази.

Учениця М. Грушевського відтворює надзвичайно поліморфний мікросвіт тогочасного клиру. Завдяки вмілому «прочитанню» архівних матеріалів, вона детально вимальовує колоритний і закорінений в українську культуру образ сільського пароха другої половини XVIII ст. В її праці відсутнє одностороннє висвітлення проблеми. Як відомо, більшість джерел показує сільське духовенство з негативної перспективи. Частково такий стан пояснюється браком освіти, а також матеріальним становищем душпастирів. Водночас «дзеркальне» прочитання джерельного наративу підтверджує інтуїтивну гіпотезу М. Бордун, що назагал тогочасні клирики були гідними людьми та відповідали критеріям «ідеального пастиря». Іншу дослідницьку перспективу науковець виявляє, аналізуючи ще один вид масових джерел – протоколи генеральних і деканських візитацій 1758–1765 рр., основна частина яких укладена Миколою Шадурським²⁸. М. Бордун ретельно вивчає структуру та зміст документа²⁹, зауважуючи суб'єктивізм нотаток візитатора при описі церковного опорядження й храму та характеристиці особи місцевого пароха³⁰. Проте найбільше дослідниця зосереджується на завершальному розділі візитаційного протоколу – Реформаційному декреті, в якому візитатор фіксував недоліки місцевого парафіяльного життя чи неправомірну поведінку пароха, настанови для «направи» релігійної ситуації.

Аналізуючи візитаційні протоколи, автор статті вирізняє тих священників, які «ревно працюють», і тих, які «пильнують більше корчми». За її підрахунками, більшість парохів самовіддано виконували свої обов'язки. М. Бордун наводить численні приклади соціокультурних практик сільського клиру, а також докладно описує сакральний простір «парафіяльної цивілізації» – храмове будівництво, церковне опорядження, земельні бенефіції, сільський уклад життя мирян і братські ініціативи³¹. Науковець, на основі нотаток візитаторів (масові церковні джерела дозволяють з'ясувати й відносини громада!священик!двір)³², реконструює типологічний образ тогочасного русина-українця, окремі риси його характеру. Окрім проведення пастирської ревізії, генеральний візитатор повчав та наставляв парохів, заохочував намісників (деканів) навчати священників, звертав увагу на освіту поповичів як майбутніх кандидатів у духовний сан, спонукав парафіяльні громади до заснування шкіл і братств.

Узагальнюючи це дослідження життя парафіяльного духовенства Львівської єпархії, можна виокремити проблеми, з якими зіткнулася Українська церква в другій половині XVIII ст.: пияцтво та пов'язані з цим негативні соціокультурні практики, недостатність належного утримання священників, наявність двоєженців тощо. Головною причиною цих та інших недоліків тогочасних клириків автор вважає «неосвіченість і темноту»³³. У «короткому огляді» візитаційної документації, укладеної М. Шадурським, Меланія Бордун висвітлює різноманітні поведінкові стратегії сільського пароха в щоденному житті. Вона не засуджує, а лише констатує факти, додаючи власний коментар. З одного боку, дослідниця високо оцінювала зусилля вищого унійного духовенства щодо покращення освітнього рівня душпастирів, а з іншого – зауважувала загальну неосвіченість і неможливість священників, які в соціокультурному плані мало чим відрізнялися від своїх парафіян.

Таким чином, учениця Михайла Грушевського добре засвоїла і вправно застосувала методологію свого вчителя на «Історичних вправах». Перед нами постає дослідження, виконане на основі тих видів масових джерел, яких у наступні майже сто років практично не торкалася рука науковця. Кожен факт, кожна думка дослідниці є обґрунтована й підтверджена цитатою з джерела. Інша важлива риса статей Меланії Бордун – незаангажованість автора. Будучи донькою греко-католицького священника, вона сміливо виявляє всі

непривабливі реалії поведінки місцевих парохів, жодним чином не прикрашаючи їх. Як сумлінний історик, М. Бордун шукала причини такого явища, застосовуючи метод аналізу «винятків з правил». Своїми студіями вона внесла власну посильну лепту в розвиток соціальної історії в Україні, чи не вперше представивши парафіяльне духовенство як окрему соціальну групу, що мала у XVIII ст. свої права й обов'язки та притаманні лише їй «канони» поведінки та на різних рівнях співдіяла з церковними й державними інституціями.

ДОДАТОК

Свідоцтво Меланії Бордун про завершення навчання у Львівському університеті

№ Książeczki legitymacujney 5148

L3227

Świadectwo odejścia

My Rektor c.k. Uniwersytetu we Lwowie i Dziekan Wydziału filozoficznego poświadczamy niniejszem że:

Pani Bordun Melania

Rodem z Chliwczan w Galicji

Imatrikulowana po Wydziale filozoficznym Uniwersytetu lutejszego na podstawie

Świadectwa dojrzałości prywatnego gimnazjum Żeńskiego Zofii Strzałkowskiej we Lwowie 2 dnia 28 maja 1907 roku

Uczęsniczala na wykłady od półrocza zimowego roku akademickiego 1907/8 do półrocza zimowego roku akademickiego 1910/11 włącznie bez przerwy.

Razem pres: siedzie półroczy

Zachowanie się akademickie kandydatki było:

Zgodne z przepisami akademickimi

We Lwowie, dnia 17 marca 1911

Jaszowski

D.z. Porybowicz

t. cz. Rektor Uniwersytetu

t. cz. Dziekan

Wydziału filozoficznego

¹ Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934). – Орле, 2007. – С. 72.

² Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.): Зб. матеріалів конф. – Львів, 1999. – С. 168–169.

³ Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні Львівської історичної школи // М. Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф. – Львів, 1995. – С. 50.

- ⁴Кондратюк К. Педагогічна діяльність М. Грушевського у Львівському університеті // М. Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф. – Львів, 1995. – С. 70.
- ⁵Гаєцька О. С. Вінок на далеку могилу. (Пам'яті Меланії Бордун, директорці Укр. Інституту в Перемишлі) // Свобода. – Нью-Йорк, 1968. – Ч. 81. – С. 2.
- ⁶Єдлінська У. Меланія Бордун – людина і педагог // Український інститут для дівчат у Перемишлі. 1895-1995: Ювілейна Книга Пам'яті до 100-річчя заснування / Упоряд. І. Гнаткевич. – Дрогобич, 1995. – С. 37-40.
- ⁷Свенціцька М. Меланія Бордун – історик і вихователь молоді // Нові дні. – Торонто, 1995. – № 547-548. – С. 24-26.
- ⁸Дядюк М. С. Участь жінок у діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Хронікально-біо-бібліографічний аспект) // З історії Наукового Товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повідомл. наук. сесій і конф. НТШ у Львові. – Львів, 1998. – С. 101-151.
- ⁹Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 3; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 617. – Арк. 19 зв.; Спр. 618. – Арк. 19 зв.
- ¹⁰Отець Дмитро Бордун у 1885-1895 рр. душпастирював як сотрудник при церкві Різдва Пресвятої Богородиці в с. Хлівчани Рава-Руського повіту. Впродовж 1889-1930 рр. був священиком у парафії Зіслання Святого Духа с. Викоти Самбірського повіту (Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828-1939). – Львів, 1995. – С. 550, 556).
- ¹¹ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 617. – Арк. 20; Спр. 719. – Арк. 20.
- ¹²Див. автограф Меланії Бордун в анкеті членів НТШ у Львові: «Укінчені студії, університет: у Львові і Відні 1907-1912» (ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 3).
- ¹³ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 722. – Арк. 232.
- ¹⁴Єдлінська У. Меланія Бордун... – С. 38.
- ¹⁵Там само.
- ¹⁶Дядюк М. С. Участь жінок... – С. 137.
- ¹⁷Гаєцька О. С. Вінок на далеку могилу... – С. 2.
- ¹⁸Єдлінська У. Меланія Бордун... – С. 37-39.
- ¹⁹Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 246.
- ²⁰ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 123.
- ²¹Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. 109. – С. 39-46; Її ж. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII ст. (на основі візитацій М. Шадурського 1759-1763 рр.) // Там само. – 1924. – Т. 134-135. – С. 137-160.
- ²²Бордун М. З життя українського духовенства... – Т. 110. – С. 55-100.
- ²³Бордун М. З життя українського духовенства... – Т. 109. – С. 39-46.
- ²⁴Там само. – С. 48.
- ²⁵Там само. – С. 49.
- ²⁶Там само. – С. 52.

²⁷ З життя українського духовенства... – Т. 134–135. – С. 137–160.

²⁸ Там само. – С. 137–138.

²⁹ Там само. – С. 140.

³⁰ Там само. – С. 142–151.

³¹ Там само. – С. 141, 148–149.

³² Там само. – С. 145.

SUMMARY

Makevych Iryna

Melania Bordun as a Researcher of the Ukrainian Clergy of the 18th century

The article is about Melania Bordun's life and her scientific activity. The woman, student of Hrushevsky, investigated the parish clergy in the second half of the 18th century. The aim of study is to analyze scientific works and to reveal her vision of the sources for the study of the Uniate parish clergy. The results of the study demonstrate Bordun's contribution to studying Ukrainian church history, further ways and problems that can be investigated by other researchers. Keywords: Melania Bordun, M. Hrushevskiy scientific school in Lviv, the parish clergy, Uniate church, Lviv diocese.

Іван ПАЛАМАР

Образи галицьких священиків на зламі ХІХ – ХХ ст. у книзі споминів о. Олекси Пристая

Висвітлено діяльність галицьких священиків у національному відродженні греко-католицьких парохіяльних громад, їх згуртування та утвердження християнських чеснот у книзі споминів о. Олекси Пристая «З Трускавця у світ хмародерів».

Ключові слова: галицькі священики, душпастирство, самопосягання, українське відродження, національна самосвідомість, громадські інституції.

У книзі о. О. Пристая «З Трускавця у світ хмародерів» показано (на основі активної життєвої практики, багатого досвіду і виважених поглядів на світ і українську справу) галицьке життя на грані ХІХ-ХХ століть, тодішній процес українського відродження, пізніше буття української еміграції в Америці. У живописних малюнках своїх споминів автор відобразив життя селянського сина, якого ще змалку гартували обставини хлопської долі, викувували з нього правдивого українського священика, громадянина і патріота, що